

Lucija ĐURAŠKOVIĆ*

MARIJANSKI KULT U SAKRALNOJ UMJETNOSTI CRNE GORE

Sažetak: Odabrana tema „Marijanski kult u sakralnoj umjetnosti Crne Gore” u okviru projekta „Paradigme diskursa crnogorske kulture: geneza i transformacije (tradicija i savremenost)” podrazumjeva istraživanje prisutnosti kulta Bogorodice na prostoru Crne Gore, kao i specifičnosti njegovog pojavljivanja u sakralnoj umjetnosti, dakle prevashodno prekobrojnosti hramova njoj posvećenih, te ikonografski karakterističnih likovnih predstava na freskama i ikonama. Istraživanje je, pored terenskog rada, usmjereno ka prikupljanju i interpretaciji literature na osnovu koje bi se mogao steći što jasniji uvid u tipologiju i ikonografsko-likovne karakteristike u prikazima Bogorodice, posebno imajući u vidu kompleksnost prostora kakav je Crna Gora.

Cljučne riječi: kult, Bogorodica, Crna Gora, istorija, ikonografija, likovne umjetnosti, arhitektura, uticaji, teologija, religija, hrišćanstvo

POLAZEĆI od cjeline formulacije naslova teme koja istražuje karakteristike marijanskog, odnosno Bogorodičinog kulta na cjelovito kompleksnom prostoru kakva je Crna Gora, te oslanjajući se na istraživanja u oblasti opšte istorije, istorije umjetnosti, antropologije, etnologije i sociologije s osvrtom na religiju, možemo uočiti da je ovdje riječ o, u najvećoj mjeri, samo djelimično istraženoj oblasti, jer su dosadašnja istraživanja doticala problematiku u okviru studija koje su za predmet imale određeno geografsko područje, kao što je to na pr. Boka Kotorska, s usmjerenjem ka jednoj hrišćanskoj konfesiji.¹ Naučnih radova koji imaju za predmet komparativno istraživanje ove teme, imajući u vidu cjelovit prostor Crne Gore, u strogom smislu, nažalost, nema. Postoje samo implicitni stavovi ili iskazi u okviru pomenutih opštih pristupa. Otuda, valja naglasiti da se ovdje radi o pionirskom pristupu, jednoj po mnogo čemu izuzetnoj temi, od naročitog značaja za nacionalnu kulturnu istoriju,

* Mr Lucija Đurašković, JU Muzeji i galerije Budve

¹ Saša Brajović: U Bogorodičinom vrtu, Beograd, 2006.

Čudotvorna ikona Bogorodica Čajnička

hrišćanskog svetitelja jesu: čudotvorne mošti, čudotvorne ikone, krsna slava i brojnost istoposvećenih hramova. marijanski kult je jedan od najrazvijenijih i najzastupljenijih hrišćanskih kultova.

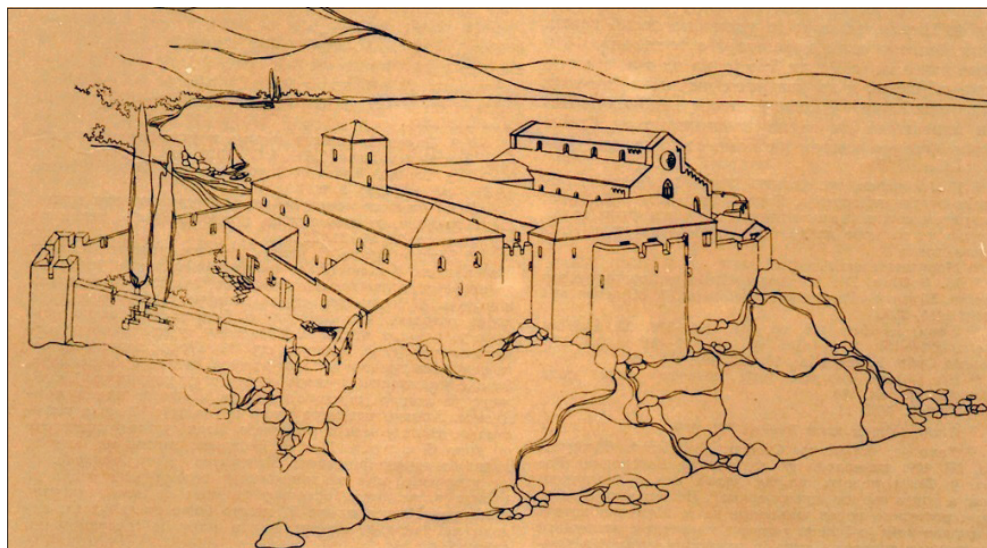
Opšta analiza hrišćanskog kulta na području primorske, centralne i sjeverne regije Crne Gore pokazala je da ove prostore karakterišu određene specifičnosti, posebno ako znamo da se navedenim područjem protezala granica Rimskog carstva.² Kao primjer valja izdvojiti dva bitna činioca koja su uticala na širenje i prihvatanje hrišćanstva na području Crne Gore. Još prije zvanične podjele crkve 1054. godine na katoličku i pravoslavnu, benediktinski red (monaška zajednica koju je u prvoj polovini VI vijeka u južnoj Italiji utemeljio

te samim tim zaslužuje da mu se posveti daleko veća pažnja u nekim od budućih istraživanja.

Riječ kult etimološki dolazi od latinske riječi *cultus*, koja je jedan oblik glagola *colere*, a znači „slaviti” ili odavati počast božanstvu. U hrišćanstvu pojam kulta proističe iz svetosti koja proizilazi iz Isusa Hrista i potrebe uzdizanja njegove slave, kao i iz novozavjetnog učenja o zajednici svetih, mističnom tijelu Hristovom i prirodi crkve. Kao što znamo, Hristos nas poziva riječima: „Budite sveti, jer ja sam svet.”

Ono što u najvećoj mjeri utiče na formiranje kulta određenog

² Problemom kulta šire sam se bavila u istraživanju u okviru projekta CANU: „Etnološke odlike Crne Gore (Identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori)”, I tom, Podgorica, 2013, 271–379.

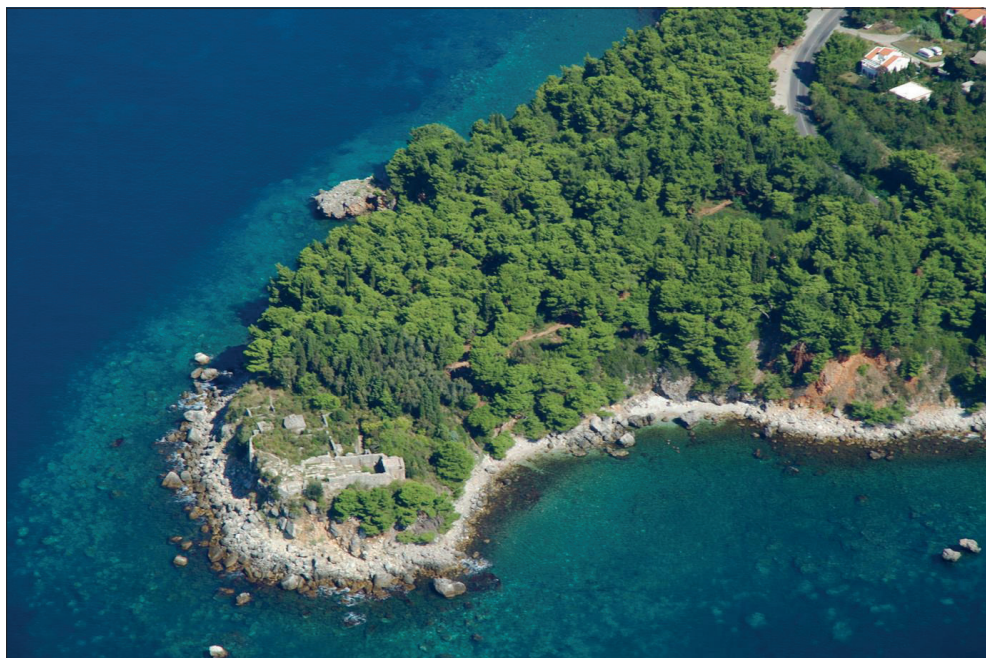

Rekonstrukcija izgleda Manastira Bogorodice Ratačke

prepodobni Benedikt Nursijski³) je, osnivajući manastire na istočnoj obali Jadrana, uveliko doprinio da narod na ovim prostorima primi i duhovno prihvatiti hrišćansku vjeru, a s njom i određeni hrišćanski kult⁴. Rukovodeći se svojim duhovnim načelom *ORA ET LABORA* (MOLI SE I RADI), benediktinci su

³ O Sv. Benediktu Nursijskom istorija pripovjeda da je rođen u gradu Nursiji, između 490. i 500. godine. Bio je skroman mladić porijeklom iz imućne i ugledne porodice. O njegovom životu i odluci da se posveti monaštvu svjedoči u drugoj knjizi svojih *Dijaloga* papa Grgur Veliki (590–604).

⁴ U cilju jasnijeg sagledavanja redovništva u katoličkoj crkvi valja napomenuti da se ono temelji na tri zavjeta: siromaštvu, poslušnosti i čistoći. Postoji mnogo monaških redova, a oni po pravilu nose ime po osnivaču, koji obično propisuje redovnička pravila, a, takođe, određuje tip i smisao duhovnog djelanja: misionarstvo, medicinska pomoć, propovjedništvo i sl. Ovakva praksa se u hrišćanstvu javila već u III i IV vijeku. Kasnije, u XI vijeku, javiće se reformatorski pokreti unutar najstarijeg, benediktinskog reda. Tako će, na primjer, iz ovog proizaći kartuzijanci (1084, osnivač Sveti Bruno), cisterciti (1098, osnivač Sveti Robert, reorganizator Sveti Bernard; ovaj red će biti reformisan i 1663. pod imenom — trapisti). UXIII vijeku, tačnije 1208. godine, Sv. Franjo Asirški (rođen u gradu Asiziju), mistik i pjesnik, osniva franjevački red (nazivan i Mala braća), da bi u narednim vjekovima upravo ovaj red sa svojim regulama postao vjerovatno najpopularniji. Karmelićani su 1210. godine ustanovili svoj red, dok je španski propovjednik Sveti Dominik utemeljio dominikanski red pet godina kasnije. Nakon Tridentuskog koncila nastupa vrijeme duhovne obnove Zapada, kada Sv. Injacio de Lojola, veliki španski mistik i autor „Duhovnih vježbi“, osniva isusovački red (jezuiti). Vremenom, razvoj urbanih sredina, franjevački red postao je jedan od

Ostaci Manastira Bogorodice Ratačke, IX vijek

generacijama ispoljavali izuzetnu upornost i istrajnost u hristijanizaciji Slovena na istočnom Jadranu⁵. Tako su već 840. g. u Budvi podigli Hram Sv. Marije (Santa Maria in Punta), koji i danas postoji. Uz budvanski benediktinski manastir, jedan od najznačajnijih i najranije podignutih benediktinskih manastira posvećenih Bogorodici jeste benediktinski Manastir Bogorodice Ratačke, koji je sagrađen u IX vijeku, a postojao je i razvijao se do XVI vijeka, kada je sasvim stradao u pohari Turaka.

Postoje podaci da su benediktinci na prostoru istočne obale Jadrana, u Istri i Dalmaciji, podigli ili obnovili 23 sakralna objekta⁶.

Takođe, kada je riječ o širenju hrišćanstva s istočne strane, odnosno uticaju i prihvatanju pravoslavne hrišćanske vjere u Crnoj Gori, velika uloga pripada Sv. Savi, čiji kult naročito raste počevši od XIII vijeka, što potvrđuje veliki broj toponima vezanih za ovog svetitelja kao, na primjer: Savin kuk, Savina

najbrojnijih, pa je doživio i reorganizaciju u okviru koje se 1528. godine formira i kapucinski red.

⁵ Vidi više: Katarina Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorke biskupije (9. stoljeće — 1571)*, Kotor, 2015.

⁶ Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split, 1963, str. 67.

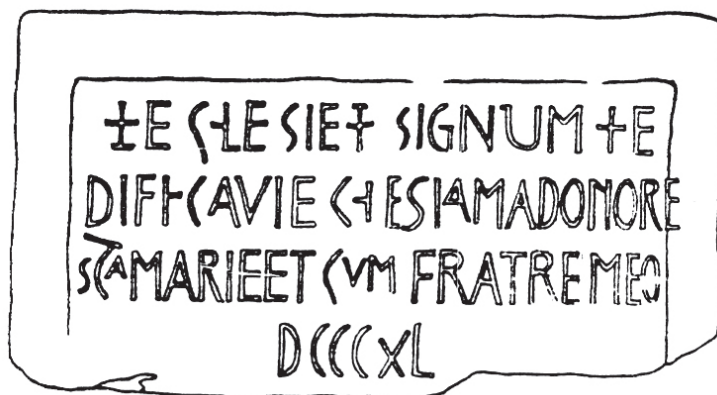

Sv. Sava, detalj ikone Hristos sa apostolima, Manastir Nikoljac, Kozma — Jovan, 1627–1628.

voda, Savino jezero, Savina stopa, Savin bor, Savino polje, Savina glavica, Savine ploče, Savin put i sl., a i činjenica da je kao prosvetitelj proslavljan i kao — školska slava.

Benediktinska Santa Maria in Punta u budvanskom Starom gradu, IX vijek

Natpis o osnivanju Crkve Santa Maria in Punta, 840. god.

Dakle, primorski dio Crne Gore je od najranijeg srednjovjekovlja bio već hrišijanizovan, te su veoma jaki bili ranohrišćanski kultovi svetaca koji obilježavaju period kakvog-takvog hrišćanskog jedinstva. Ti kultovi su takođe imali već više puta pominjanoj dimenziju pretapanja starijih, prethrišćanskih, prvenstveno paganskih vjerovanja. Nadalje, upravo neki od tih svetaca predstavljali su ključne kultove ne samo na Jadranu, već i u okvirima cjelokupnog Sredozemlja, budući da je pomorstvo bila, zapravo, glavna djelatnost obalskog područja. Ovo treba shvatiti u svijetlu činjenice da se, na primjer, mošti Svetog Nikole nalaze u Bariju, te je i ta bliskost središta kulta bila veoma važna. Pored Sv. Nikole, zaštitnik pomoraca bio je i Sv. Spiridon. Međutim, pored šire prihvaćenih kultova Sv. Nikole i Sv. Spiridona, najveći lokalni značaj imao je upravo kult Svetog Tripuna, čije je središte bilo u Kotoru, gdje je su se čuvale mošti ovog svetitelja i gdje mu je podignuta katedrala. Ova regija naročito je karakteristična zbog postojanja kako zajedničkih kultova hrišćanskih svetitelja, tako i kultova posebno katoličke i posebno pravoslavne provenijencije. Navešću najznačajnije, a to su, pored najizraženijeg kulta Presvete Bogorodice, već pomenuti kultovi Sv. Nikole i Sv. Tripuna, Sv. Antona, Sv. Stefana, Sv. Dimitrija, arhanđela Mihaila, Sv. Đorđa, Sv. Petra i Pavla, Sv. Srđa i Vakha, Sv. Jovana Krstitelja, Sv. Nedelje, Sv. Petke, Sv. Tekle, Sv. Save i dr.

Još od ranih vremena hrišćanske istorije, poštovanje *Bogorodice* bilo je jedna od bitnih oznaka hrišćanske pobožnosti. Njeno majčinstvo i, u prvom redu, njena „posrednička”, funkcija između palog, ogrehovljenog čovjeka i savršenog Nebeskog Oca usloveli su njeno brojno ilustriranje već u ranom hrišćanstvu. Na ikonama, u slikarskim djelima, skulpturi, kao i u poeziji, hrišćanska umjetnost se vjekovima trudila da, na razne načine, izrazi svu veličinu i ljepotu Majke Božije. I u pravoslavnoj i u katoličkoj crkvi kult Bogorodice se široko njeguje:

Crkva rođenja Bogorodice Manastira Podlastva

akatisti, litanije i praznici posvećeni njoj od davnina skreću pažnju vjernika govoreći im o njenom životu i njenim djelima. Nazvavši je časnijom od heruvima i neuporedivom sa serafimima⁷ jer je izborom nje za Bogorodicu omogućeno da se Bog očovječi, crkva ju je posebno poštovala. Pretpostavlja se da se najstariji prikazi Bogorodice nalaze u rimskim katakombama (Priscila katakomba, katakomba Petra i Marselina, Kalista katakomba i dr.),⁸ a koje se datiraju u II ili III vijek. Sudeći po sličnosti koja postoji između ovih i kasnije slikanih likova Bogorodice, može se zaključiti da je postojao jedan pratip na koji su se oslanjali svi izobrazitelji njenog svetog lika. Kao što je osnov za sve predstave Hrista bio njegov nerukotvoreni obraz s ubrusa, tako se smatra da je prototip za sve predstave Bogorodice bio tip lika s ikona koje je uradio Sv. apostol i jevanđelist Luka (to su nerukotvorene ikone: „ahiropitos”). Jedan od najstarijih i najpoznatijih zapisa o liku Bogorodice nalazi se u svetogorskoj ikonopisnoj knjizi, gdje se kaže: „U Presvete Bogorodice rast je srednji, a po rečima nekih od tri rifa, oči su kestenjaste i prijatne, obrve izdužene, nos osrednji, ruke i prsti duguljasti. Ona je bila smirena, prirodna, nezlobiva, odevala se smerno i volela je jednobožno odelo što dokazuje njen maforion koji leži u njenom hramu.”⁹

⁷ Л. Мирковић, *Акатист Пресветој Богородици*, Ср. Карловци, 1918.

⁸ A. Stubbe, *La Madona dans l'art*, Paris, 1958, 16.

⁹ N. Brkić, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Beograd, 1975, 360.

Manastir Piva s Crkvom Uspenja Presvete Bogorodice

S obzirom na to da jevanđelja ne pružaju dovoljno podataka o Bogorodičini životu, dalja traganja, razmišljanja i teološka zaključivanja uslovala su razvoj legendi, poezije, liturgije i doktrinarnih postavki kada je riječ o njejoj ličnosti, što je obogatilo brojnim motivima i njenu ikonografiju. Uglavnom, svi motivi vode porijeklo iz sljedećih izvora:

- a) kanonizovani tekstovi četiri jevanđelja i Djela apostolska;
- b) apokrifi: Jakovljevo protojevanđelje iz II vijeka i njegova prerada u Pseudomatejevo jevanđelje iz V i VI vijeka, Knjiga o Bogorodičinoj smrti iz III vijeka, Arapsko jevanđelje o Hristovom djetinjstvu iz IV vijeka, Jevanđelje o Marijinom rođenju iz XI vijeka; na apokrifima se temelje i podaci o Bogorodičini roditeljima, Joakimu i Ani, kao i detalji iz njenog djetinjstva i mladosti sve do Blagovještenja;
- c) patristika i srednjovjekovna egzegeza koja je protumačila da se pojedina mjesta u knjigama Starog zavjeta odnose kao nagovještaji ili proroštva u odnosu na Bogorodicu;
- d) doktrina i dogmatika definicije o Bogorodici;
- e) duhovna poezija i liturgika;
- f) srednjovjekovne legende o Bogorodici;
- g) privatne objave mistika i vizionara, posebno prilikom Bogorodičinih ukazanja.

Teološko učenje o Bogorodici oslanja se na zapis u Svetom pismu, u kome Sv. prorok Ilija priča da će Sveta Djeva roditi Boga: „Eto, djevojka će začeti, i roditi

sina i nadjenut će mu ime Emanuil, što znači: s nama Bog” (Is. 7, 14), čime je Presveta Djeva Marija udostojena da bude posrednica u ovaploćenju Logosa, drugog lica Svete Trojice, jer je bila čiste duše i djeвица najdublje predana volji Božijoj.¹⁰ Pojam Bogorodice se određuje s dvije teološke istine: jedna je da je Sveta Djeva — Prисnodjeva/Uvijekdjeva, a druga, da je Sveta Djeva Bogorodica. Prисnodjevstvo Marijino ukazuje na natpripodnost Hristovog rođenja i time potvrđuje njegovo božansko porijeklo. O tome nam svjedoči sam razgovor između arhangela Gavrila i Bogorodice prilikom Blagovještenja.¹¹ Sabor u Efe-su god. 431. proglašava Djevu Mariju Bogorodicom/Theotokos, što će označiti početak daljih rasprava o njoj. Da je Bogorodica u Isusu Hristu rodila istinitog Boga postavši mu majkom, potvrđivali su u svojim spisima i Sveti Oci, oslonjeni na Sveto pismo u borbi protiv nestorijanstva. Logos koji je istiniti Bog i od istinitog Boga postade čovijek, koji je, dakle, Bog u tijelu, a ona koja je njega rodila tjelesno, jeste Bogorodica. Kao spona između Starog i Novog zavjeta, Djeva Marija predstavlja suštu suprotnost Evi kojom je ogrehovljen ljudski rod.¹² Kao Evina antiteza, Bogorodica će zastupati ljudski rod pred Bogom u Carstvu nebeskom. Tako se oko nje počinje stvarati mistična aureola nadzemaljskog posrednika između ljudi i Boga, čijim se zauzimanjem može ostvariti neposredna veza sa njim. Ova teza će podstaknuti dalje rasprave i razilaženja između katoličke i pravoslavne crkve, čiji će vrhunac dostići dogma o bezgrešnom začecu same Djeve Marije, koja u pravoslavnoj teologiji nije prihvaćena.¹³ Kod katolika će, naročito poslije reformacije, porasti monolatrijsko i mistično obožavanje Bogorodice. Da bi se vjernicima skrenula pažnja s protestanskih stavova u pogledu vjere, te da im se pruži jedan novi predmet poštovanja koji bi zaokupio njihovu pažnju, počeo se monolatrijski populisati kult Madone kao majke koja je izgubila sina i koja preko svoje boli ima razumijevanja za sav ljudski jad i tegobe. Istorijski gledano, ključni *momenti* marijolatrije kulminirali su baš u onim momentima kada su se pred katolicizmom i eksploatatorskim klasama čiju je vlast katolicizam branio, postavljali ozbiljni problemi. U doba kada je bilo potrebno pokretati šire narodne mase Zapadne Evrope u Drugi krstaški rat, Bernard iz Clairvauxa (Klervoa) (oko 1091–1153) potencirao je mistično obožavanje Djeve Marije radi sve veće afirmacije papinske vlasti u svijetu. Tako je on, potpomognut raskolom 1054. god, insistirao na predstavi Bogorodice kao

¹⁰ J. Поповић, *Доїмайїка їравославне цркве II*, Београд, 1980, 234.

¹¹ Lk. 1, 31. 34. 35.

¹² В. Лоски, Всесвятая, Журнал московской патриархии, No 1, Москва 1968,70.

¹³ *Летопись, Почитания архиепископа Иоанна (Максимовича)*, Platina — California 1980, 34.

Detalj freske s likom Bogorodice, XII vijek,
Crkva Sv. Save u Budvi
(Freska predstavlja jednu od najranijih predstava
Bogorodice na prostoru današnje Crne Gore.)

Čajnička ili Čajnička Krasnica, Bogorodica Filermska, Presveta Bogorodica Savinska, Budvanska Gospa ili Madona in Punta, Bjeljska Presveta Bogorodica Sveta Riza, Bogorodica Pivska, Bogorodica Odigitrija Žanjička, Praskvička Bogorodica Strasna. Sve one svjedoče o brojnim čudotvorstavima koja su vjekovima doprinosila uzdizanju kulta Bogorodice na našim prostorima.

U današnjim vremenima popularnost i zanimljivost Bogorodičinog kulta potvrđuju i marijanski i mariološki kongresi koji se svake četvrte godine održavaju u organizaciji Međunarodne pontifikalne marijanske akademije sa sjedištem u Rimu i nacionalnog komiteta zemlje domaćina, na kojima se od strane čuvenih mariologa s različitih aspekata rasvjetljavaju brojna pitanja u vezi s Najsvetijom među svetim ličnostima hrišćanske istorije.

Kult Bogorodice je u Crnoj Gori naročito razvijen, s jedne strane, preko čudotvornih ikona s njenim presvetim likom, a s druge, brojnošću hramova njoj posvećivanih tokom istorije, kako na Primoriju, tako i u unutrašnjosti. Pod njenim patronatom bili su i mnogi gradovi (npr. Budva, Cetinje) i cijele oblasti (npr. Bokokotorski zaliv ili prostor Skadarskog jezera).

jedinog djelotvornog čuvara hrišćanstva.

U svijetu je od svih ikona sa svetiteljskim prikazima daleko najviše čudotvornih ili mirotočivih upravo sa likom Presvete Bogorodice. Samo u Rusiji ih, na primjer, ima preko 300, od kojih su najpoznatije: *Vladimirska, Kazanska, Donska, Samostrelna, Svih žalosnih radost, Iverska* i brojne druge. U Crnoj Gori i njenoj okolini, između ostalih, posebne po svom čudotvorstvu su: *Hilandarska Bogorodica Trojeručica, Bogorodica*

Manastir Morača sa crkvom posvećenom Uspenju Presvete Bogorodice

Stijena, odnosno kamenita planina, i voda predstavljaju arhetipske epitete direktno vezane za Bogorodicu još od ranih vremena hrišćanstva, na čije porijeklo nalazimo u brojnim kanonizovanim i nekanonizovanim pisanim izvorima, Starom i Novom zavjetu, knjigama proroka, apokrifima, duhovnoj poeziji i liturgici i *Mudrim izrekama*, kao na primjer: „Oblikovana sam još od vječnosti, od iskona, prije nastanka zemlje... Rodih se prije nego su utemeljene gore, prije planina.” Planine su, poput Sunca, dokaz stalnog isijavanja svetosti Bogorodice i njene vječnosti. Takođe, posebno voda, predstavlja suštinski atribut Bogorodice kao izvora žive vode ili živonosnog istočnika, potkrijepljen stihovima iz *Pjesme nad pjesmama* (4, 12): „Ti si vrt zatvoren, sestro moja nevjesto, izvor zatvoren, studenac zapečaćen”, kao i iz *Psalma* (36, 9): „Jer je u tebi izvor životu, tvojom svjetlošću vidimo svjetlost.” Stoga je i prirodno i metaforički prozorljivo da se kult Bogorodice posebno razvio na područjima Bokokotorskog zaliva ili pak Skadarskog jezera, koja upravo predstavljaju spoj stijene i vode.

Boka Kotorska, kao i Skadarski bazen s okolinom, obiluju hramovima posvećenim Majci Božijoj izgrađenim još od perioda ranog hrišćanstva, preko srednjeg vijeka, pa do novijih vremena hrišćanske istorije, nezavisno od toga da

Crkva Rize Bogorodice kod Bijele (Boka Kotorska)

Škrpijela, Manastir Bogorodice Ratačke kod Sutomora, Santa Maria *in Punta* u Budvi, Sv. Marija u Svaču i dr.

Ikona Bogorodice Filermske jedna je od najznačajnijih hrišćanskih čudotvornih relikvija koje se nalaze na prostoru Crne Gore, gdje i danas bitno utiče na održanje kulta ove svete ličnosti. Istorijski podaci govore da je nekada bila zaštitnica ostrva Rodosa i zaštitnica Suverenog vojnog malteškog reda. Smatra se da predstavlja najstarije sačuvani oslikani lik Hristove majke koji je izobrazio sam jevanđelista Luka u Jerusalimu, prema živom modelu. Predanje kaže da je dobila ime nakon boravka među Nazarećanima u pustinji. Međutim, u pisanim istorijskim izvorima može se pratiti od XI vijeka, kada su je Jovanovci donijeli na Rodos, odnosno na brdo Filermo.

li je riječ o katoličkoj ili pravoslavnoj vjeroispovijesti. U istom kontekstu ovi primjeri se mogu sagledati i kao svjedočanstvo o vjekovnom jedinstvu i određenoj vjerskoj toleranciji među stanovništvom, posebno kada je riječ o uzdizanju i slavljenju Presvete Bogorodice. Ovo potvrđuje i činjenica da su hramovi posvećeni Bogorodici podizani upravo na strateški najvažnijim tačkama u Boki, ali i na ostalom dijelu Crnogorskog priobalja, kakvi su: ostrvo Žanjica na glavnom ulazu u zaliv s crkvom iz XV vijeka posvećenom Vaznesenju Bogorodice — kao simbolu trijumfa nad smrću, Prevlaka kod Tivta, Verige, i sam centar, središte zaliva s ostrvom Gospa od

Zbog turske okupacije ikona Bogorodice Filermske je s Rodosa godine 1522. prenesena u južnu Italiju, u gradove Mesinu i Bari, a zatim 1530. godine u Nicu u Francuskoj.

Zajedno sa španskim kraljem Karlom Petim, vitezovi Malteškog reda prave dogovor oko svog novog sjedišta, poslije čega je ikona smještena na Maltu, u grad La Valetu, gdje ostaje od 1530. do 1798. godine. Kada je Napoleon okupirao Maltu 1799. godine, njegovi vojnici su u pljačkaškom naletu skinuli sve dragocjene ukrase s ikone Bogorodice Filermske. Srećom, lik na ikoni nije bio oskrnavljen, pa je malteški

Bogorodica Filermska

vitezovi, preko Trsta u Italiji, odnose u Rusiju. Ruski car Pavle I postaje zaštitnik malteških vitezova i ikona Bogorodica Filermska dobija novu zlatnu rizu i biva dodatno ukrašena skupocjenim dijamantima, safirima i rubinima. Poznato je da su u Rusiji ikoni Filermskoj, kao i svetinjama koje su bile uz nju, posvećene posebne godišnje svetkovine i to sve do Oktobarske revolucije 1917. godine, kada je bjelogardejci sklanjaju u Moskvu, Petrograd, Gatčin, a potom, preko Estonije 1919. donose u Kopenhagen kod Marije Fjodorovne, majke ruske kraljice, koja je u Dansku pobjegla nakon revolucije. Uz ikonu Bogorodice Filermske i ostale dvije velike svetinje: čestica Časnog krsta i ruka Svetog Jovana Krstitelja, ostaju u Danskoj od 1919. do 1928. godine, zatim su godinu dana u Berlinu, a potom ih Marija Fjodorovna donosi, sa proputovanja za Svetu Goru, na Dvor u Beograd 1929. godine, gdje su bile do aprila 1941. godine, a od tada do 1978. u Manastiru Ostrogu u Crnoj Gori. Vlada Crne Gore je 1978. godine predala relikvije: česticu Časnog krsta i ruku Svetog Jovana

Krstitelja Mitropoliji crnogorsko-primorskoj, koje se i danas čuvaju u Cetinjskom manastiru, dok se čudotvorna ikona Bogorodice Filermanske danas nalazi u Plavoj kapeli zgrade Narodnog muzeja Crne Gore. Činjenica da se Bogorodica Firemska nalazi na Cetinju, crnogorskoj prijestonici u kojoj je kult Bogorodice tokom istorije bio posebno razvijen, predstavlja određen vid paradigme u odnosu na kompletan prostor Crne Gore.

Brojne su crkve značajnih manastirskih središta širom Crne Gore tokom istorije posvećivane Bogorodici ili određenom svetom prazniku iz njenog života. To su, između ostalih, i: Crkva Vavedenja Bogorodice u Manastiru Ostrog (Gornji), Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Morača, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Reževići, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Gradište, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Dajbabe, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Dobrska ćelija, Crkva Rođenja Presvete Bogorodice Manastira Ćelija Piperska, Crkva Rođenja Presvete Bogorodice Manastira Podlastva, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Duga Moračka, Crkva Pokrova Presvete Bogorodice Manastira Gornje Brčele, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Rustovo u Paštrovićima, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Piva, Crkva Rođenja Presvete Bogorodice Manastira Kosijerevo, Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice Manastira Šudikova (Berane), Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice Manastira Voljevac, Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice Manastira Bliškova, Crkva Uspenja Presvete Bogorodice Manastira Dovolja, kao i brojne druge svetinje.

Jedan od primjera naročite razvijenosti kulta Bogorodice u određenoj urbanoj sredini i njenoj bližoj okolini jeste drevni grad Budva. Bogorodičin kult je u Starom gradu Budve bio posebno i naročito izražen tako da se s velikom vjerovatnoćom može govoriti da su u određenom periodu istorijskog razvoja grada, od VI do XIV vijeka, postojala čak četiri svetišta posvećena ovoj svetoj ličnosti. To su: ranohrišćanska bazilika i crkve: Santa Maria in Punta iz 840. g, Santa Maria de Castelo iz perioda od XII do XIV vijeka i Santa Maria dell'Anđelo koja vodi porijeklo iz VII vijeka, a koja je od 1442. g. posvećena Sv. Ivanu Krstitelju¹⁴. Kao što sam već napomenula, u posljednjoj navedenoj crkvi i danas se čuva na posebnom oltaru najveća svetinja grada i njegova zaštitnica, ikona Madona in Punta ili tzv. Budvanska Gospa, po natpisu na samoj ikoni Velika Panagija, to jeste „svetica nad svim svetim”. Slavom uznošena na procesijama i posebno štovana od strane vjernika obje hrišćanske vjeroispovijesti, odavno je predstavljala ikonu čuvenu po čudotvorstvu i zaštiti

¹⁴ Nikola Vučković, Knjiga druga „Budvanskih anala” Krsta Ivanovića, Boka X, Herceg-Novi, 1978, str. 290.

Starog grada Budve od svih nedaća. U pisanoj riječi budvanskih hroničara: Krsta Ivanovića (1618–1688), Antuna Kojovića (1751–1845) i Pava Mikule (1844–1925), pominje se s posebnim osvrtom na legende o njenom dolasku u Budvu i njenom čudotvorstvu.

Jedna od legendi govori da je ikona, kao poklon benediktinaca Manastira Bogorodice Ratačke, uslovlila izgradnju budvanskog benediktinskog Manastira Santa Maria na Rtu¹⁵. Druga legenda pominje čudnu galiju nad Budvom iz koje su ljudi duge kose i brade iznijeli ikonu i postavili je na rt s dvije upaljene svijeće. Htjeli su da provjere da li u gradu ima hrišćana, jer ako ih ima prihvaćiće ikonu. Pretpostavlja se da su došli iz Španije, iz svetišta „Madona Nera” s grbom zlatnog goluba. Na mjestu gdje su ostavili ikonu, Budvani su sagradili Manastir Santa Maria in Punta.¹⁶

Stari Budvani su vjerovali da je jedino ona, Budvanska Gospa, spašavala stanovništvo unutar grada od kuge, gusarskih napada i neprilika na moru, a u Drugoj knjizi *Anala* Krsta Ivanovića, u jedanaestom poglavlju, postoji i zanimljiv navod: „Nema spomena, a i naši očevi su nam pripovjedali da u Budvi nije nikada vladala bolest kuge i pored toga što je više puta harala u Albaniji, Kotoru, Majinama — mjestu koje nije udaljeno od Budve više od jedne i po milje. Događalo se da u budvanskoj luci umiru od ove bolesti i da se mešaju sa Budvanima, ali bolest nije nikada ušla u grad, koji je ostao slobodan i uvijek nepovrediv od ove bolesti zahvaljujući milostivom uticaju Blažene Djevice Marije. Ona je, pored toga, više puta učinila da njeni vjernici izbjegnju užasna nevremena na moru i tako ih je privela spasu sa zavjetima u domovini.”¹⁷ Ikona Budvanska Gospa je bez razlike poštovana i kod katoličkih i kod pravoslavnih Budvana, o čemu svjedoči jedan povjerljivi akt koji je iz Budve 13. septembra 1814. god. poslat pravoslavnom episkopu Kraljeviću, a koji se čuva u starom Istorijskom arhivu u Kotoru. Petar Šerović navodi da je to „najbolji dokaz koliko je ova starodrevna ikona bila cijenjena od naroda opština budvanske i paštrowske, bez razlike vjere, te je jasno svjedočanstvo o vjerskoj snošljivosti starih Budvana”¹⁸.

Do početka XIX vijeka Budvanska Gospa se nalazila u Crkvi Santa Maria in Punta, u niši iznad glavnog oltara. Godine 1807, prilikom francuske opsade, ikona je sklonjena u katedralnu Crkvu Sv. Ivana. Interesantan je navod dr

¹⁵ *Ibid.*, str. 289.

¹⁶ Iz rukopisa koji se čuva u Arhivi Crkve Sv. Ivana u Budvi.

¹⁷ N. Vučković, *op. cit.*, str. 301.

¹⁸ P. Šerović, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, Kotor, 1936, br. 1, god. III, str. 13.

I. Božića u knjizi *Nemirno pomorije XV veka* u kome se govori kako je mletački pomorski kapetan Marin Karavelo 1405. godine, opijen ratnom srećom, skinuo s oltara Sv. Marie ikonu Bogorodice i odnio je u Veneciju. Kasnije, 1415. godine, Balša III je zahtijevao od Mletačkog senata povraćaj ove ikone „da ne bi propala pobožnost toliko hiljada hrišćana”¹⁹. Istorijski izvori nam ne otkrivaju kada je i na koji način ona vraćena u Budvu. Kod istoričara umjetnosti postoji dilema kada je u pitanju tačan period nastanka ove ikone. Jedni smatraju da je riječ o ikonopisu iz XII vijeka, dok je drugi po stilskim karakteristikama vezuju za kotorsku školu i grčke slikare (*pictura graeca*), odnosno za kraj XIII ili početak XIV vijeka. Jedan od naših najuglednijih mariologa prof. dr Mirjana Tatić smatra da ikona pripada vizantijskom slikarstvu kraja XIV vijeka, oslanjajući se na stil i grčke insignije. Zapis na Bogorodičinom maforionu, ispod ramena, preuzet je iz Psalma 44–45, u prevodu „Septauginte” (Stari zavjet) koji glasi „...resama zlatnim preukrašena...”. Ovaj zapis, ispisan zlatnim slovima na staroslovenskom jeziku sasvim je u skladu s carskim dostojanstvom Bogorodice kao gospodarice i zaštitnice grada.

Ikona Budvanska Gospa je povećih dimenzija, a ikonografski pripada tipu Bogorodice „Kiriotise” (*Kyriotissa* — Gospodarica, jer je rodila Gospoda) ili „Nikopoie” (*Panagia Nikopoia* — Najsvetija koja donosi pobjedu)²⁰. To je vizantijski tip frontalne, uzvišene Bogorodice, koja redovno sjedi i na svojim koljenima objema rukama drži Hrista Mladenca strogo, a po fizionomiji starijeg izraza. Hristos je, takođe, frontalno okrenut, desnom rukom blagosilja, dok u lijevoj nosi svitak. Ovaj ikonografski tip vodi porijeklo od čuvene čudotvorne ikone Bogorodice Kiparske, koja je svoju neobičnu popularnost stekla poslije Efeškog sabora 431. godine, a imala je tendenciju da Sv. Mariju prikaže i kao Bogorodicu i kao Caricu Nebesku.²¹ Za original, predanje govori da potiče od ruke prvog hrišćanskog slikara-izobrazitelja, ikonopisca Sv. Luke. Kada je riječ o stilu, nepoznati ikonopisac pridržavao se ustaljenih pravila vizantijske estetike unoseći elemente karakteristične za lokalnu školu. Opšta estetska karakteristika Budvanske Gospe jeste preplitanje uzvišene mirnoće, duševne topline i klasične ljepote.

S unutrašnje strane zidina, iznad glavnog, zapadnog ulaza u Stari grad, u maloj niši se takođe od davnina (prema predanju od 1333. g.) nalazila jedna druga ikona s predstavom Bogorodice s Hristom. Postavljena kao zavjetni dar

¹⁹ I. Božić, *Nemirno pomorije XV veka*, Beograd, 1979, str. 35–36.

²⁰ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1985, str. 428.

²¹ N. Brkić, *Tehnologija slikarstva, vajarstva i ikonografija*, Beograd, 1984, str. 323.

Crkva Santa Maria in Punta u Budvi, 840. god.

u znak zahvalnosti za spas grada, ispred nje se vjekovima s klanjanjem zaustavljala procesija i paljen lumin. Među Budvanima je ostala priča kako se ova ikona, pošto je 1949. godine bačena u more s „brijega od Budve”, ponovo vratila u budvansku luku, odakle je prenesena u Crkvu Sv. Ivana, gdje se, istina prilično oštećena, i danas nalazi.

Izvan gradskih zidina, u okolini stare Budve, postoje dva manastirska kompleksa čija su svetišta posvećena Bogorodici. To su Podlastva sa crkvom posvećenom Rođenju Bogorodice i Podostrog s dvije crkve koje su posvećene Uspenju Bogorodice. Takođe, istorijski izvori potvrđuju da su se u okolini Starog grada nalazile još dvije crkve posvećene Sv. Mariji. Jedna je bila sagrađena u Gospoštini, ispod brda Spas²², po kojoj cijelo naselje danas nosi navedeno ime, dok se druga nalazi u selu Boreti, kod rta Zavale, sjeveroistočno od stare Budve.

Čudotvorna ikona Budvanske Gospe, četiri crkve sagrađene u gradu i pet izvan gradskih zidina posvećene Presvetoj Bogorodici, svakako predstavljaju raritet u primjeru veličanja i slave ove kultne ličnosti na našem geografskom području.

²² N. Vučković, *op. cit.*, str. 289.

Ikona Madona in Punta, XIV vijek, zaštitnica
Starog grada Budve

Pored Budve, i Cetinje se može nazvati Bogorodičinim gradom jer su i u njemu najbrojniji hramovi upravo njoj posvećeni. Najpoznatiji, Cetinjski manastir, posvećen je Sv. prazniku Rođenja Bogorodice, Crkva Presvete Bogorodice na Ćipuru, Crkva Rođenja Bogorodice tzv. Vlaška crkva, Crkva Rođenja Bogorodice na starom cetinjskom groblju, a u okolini: Crkva Rođenja Bogorodice u Kobiljem Dolu, Crkva Sv. Uspenja Bogorodice u Raičevićima, Crkva Uspenja Bogorodice u Prebrđu (Bjelice), Crkva Rođenja Bogorodice u Đinovićima (Kosijeri), Uspenja Presvete Bogorodice u Dodošima i brojni drugi. Takođe,

preslava ili poslužbica svih starih cetinjskih porodica je Mali Gospodindan (22. septembar) ili praznik Rođenja Bogorodice. Ovo se u narodu vezuje za dan kada je prva porodica srpskog vojvode Ivana Borojevića sa Zlatibora (područje Starog Vlaha) došla, a potom naselila pusti Lovčenski dolac (Cetinjsko polje).

Područje Bokokotorskog zaliva takođe obiluje hramovima posvećenim Bogorodici²³, neovisno od toga da je riječ o katoličkoj ili pravoslavnoj vjeroispovijesti. U istom kontekstu primjer Boke Kotorske može se sagledati i kao svjedocanstvo o vjekovnom jedinstvu i određenoj vjerskoj toleranciji među njenim stanovništvom. Jedno od najznačajnijih i najinteresantnijih svetišta u Boki

²³ O kultu Bogorodice u Boki Kotorskoj vidi više u: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu*, Beograd, 2006.

Gospa od Škrpjela (Boka Kotorska)

Kotorskoj nalazi se upravo u središtu samog zaliva, a posvećeno je Bogorodici. To je Crkva Gospe od Škrpjela²⁴, zaštitnice pomoraca i ribara, koja je sagrađena na ostrvcu ispred grada Perasta.

Ostrvce je vještački stvoreno nasipanjem kamenja i starih jedrenjaka preko jedne hridine. Izgradnja prvobitne male crkve-kapele na ostrvcu započela je 22. jula 1452 godine. Legenda kaže da su braća Martešić, ribari iz Perasta, pronašli ikonu Bogorodice za koju se vezuje čudesno ozdravljenje jednog od njih. Potapanjem kamenja i starih isluženih i zarobljenih jedrenjaka otpočeo je dugotrajan i težak proces stvaranja Gospe od Škrpjela, koji je do danas sačuvan u običaju tzv. fašnade, kada, predveče, 22. jula, na dan Sv. Magdalone, barke natovarene kamenjem otplovljavaju prema Gospinom školju, da bi se nastavila vjekovna tradicija očuvanja Gospinog svetišta. Crkva je obnovljena i proširena 1667. godine²⁵, a kompletno svetište predstavlja najljepši zavjet Bogorodici, jedinstven na čitavom Mediteranu. U crkvi se čuva ikona Čudotvorne

²⁴ Ур.: Р. Вујићић, Ч. Марковић, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад — Цетиње, 1997, 225.

²⁵ Unutrašnjost obnovljene crkve ispunjena je slikama posvećenim Bogorodici, urađenim rukom Peraštanina Tripa Kokolja, baroknog slikara, po teološkoj koncepciji Andrije Zmajevića, Kokoljinog mecene.

Crkva Gospe od Milosti na ostrvcu pored Tivta

Bogorodice koju je naslikao poznati kotorski slikar Lovro Dobričević, koji je svoj slikarski trag ostavio i u maloj savinskoj Crkvi Uspenja Bogorodice. U Crkvi Gospe od Škrpijela predstavio je svoje barokno slikarsko remek-djelo nastalo u slavu Bogorodice i čuveni Peraštanin Tripo Kokolja.

Pored Crkve Gospe od Škrpijela, ovom prilikom bih posebno izdvojila Crkvu Rize Bogorodice koja se nalazi iznad primorskog dijela omanjeg bokeškog mjesta Bijela, u zaseoku Vala, nedaleko od Herceg Novog. Ova rijetko arhitektonski kompleksna crkva sastoji se od dvije građevine: starije, za koju se pretpostavlja da je nastala na prelazu XI u XII vijek, i novije, sagrađene iznad ostataka starijeg zdanja godine 1824, sa zvonikom iz 1836. godine. Starijoj crkvi pripada apsida u nešto nižem nivou čija osnova pokazuje blago nepravilan poluelipsasti oblik. Zidovi su izgrađeni od lomljenog kamena, a spolja oživljeni lezenama koje se vezuju za potkrovlje. Episkopsko sjedište i tri niše u unutrašnjosti ukazuju na pretpostavku da je crkva u određenom periodu mogla biti katedralna. Odlike arhitekture starije crkve, dakle, pokazuje specifičnosti karakteristične za period romanike. Najbliža analogija s ovim primjerom jesu bočne kapele uz Radoslavljevu pripratu Bogorodičine crkve u Studenici iz tridesetih godina

XIII vijeka. Arheološka istraživanja su pokazala da je cjelokupna površina starije građevine bila tek nešto viša od površine apside. Kasnije je, tokom XVI ili XVII vijeka, uz nju dozidana nešto šira priprata. Pravilnost datiranja starije crkve u XII i XIII vijek potvrđuje i očuvani ži-vopis čiji se ostaci nalaze u njenom apsidalnom dijelu. U donjoj zoni se može prepoznati scena „Poklonjenje žrtvi”, dok je iznad nje, u polukaloti prikazana Bogorodica tipa „Oranta”, raširenih ruku s likom Hrista na prsima. Kako je u ikonografiji XII vijeka uobičajeno, Bogorodici s obiju strana prilaze po dva priklonjena arhanđela.

Ikona Gospa od Škrpijela, XV vijek, Lovro Dobričević

Najbliže ikonografske paralele u odnosu na ovo slikarstvo postoje u apsidama Kurbinova na Prespanskom jezeru, Sv. Nikole u Prilepu i Sv. Vrača u Kosturu. Takođe, obrisi jako nabranih draperija prebačenih preko ruku arhanđela, javljaju se u sličnom, karakterističnom obliku i u ostalim brojnim spomenicima sakralnog slikarstva u Makedoniji. Primjeri sa sličnim islikavanjem draperije koja prekriva dio ruku arhanđela nijesu rijetki i kada je riječ o udaljenijim oblastima u periodu XII vijeka (npr. ruske ikone i freske, sicilijanski mozaici i dr.). Stil majstora fresko-slikarstva starije Crkve Riza Bogorodice takođe ukazuje na XII i XIII vijek i postupak koji se oslanja na modelaciju likova koja sadrži podslikavanje određenih djelova ciglastocrvenom bojom, dok se u sijenci nalazi blago primjetna svijetlozelena nijansa. Isticanje osvijetljenih mjesta riješeno je blago islikanim prelazima u oker tonovima. Bliže analogije, kada je riječ o stilu, pronalazimo u ponekom liku iz likovnog ansambla u Nerezima, a, takođe, i u

Crkva Rođenja Bogorodice u Prčanju

predstavi „Poklonjenje agnecu” u Crkvi Sv. Nikole u Prilepu, što ukazuje na majstora čije se stilske osobenosti mogu povezati s tradicijom dvorskih i gradskih radionica epohe Komnena. Međutim, slikarstvo u Crkvi Riza Bogorodice vidno teži ka manje deskriptivnoj i sažetijoj modelaciji, što upućuje na sigurniji zaključak da je riječ o slikarstvu koje se preciznije može datovati u početak XIII vijeka. Pokušaj rasvjetljavanja nastanka Crkve Riza Bogorodice neminovno se vezuje za identifikaciju ličnosti episkopa Danila „hrišćanina”, čiji je dopojasni portret naslikan u dnu apside, u niši iznad episkopskog sjedišta. Bliže analogije s mjestom na kome je izveden ovaj portret mogu se vezati jedino sa biskupskim portretom iznad episkopskog sjedišta u crkvi u Torčelu, pokraj Venecije, izvedenom u tehnici mozaika (XII v.). Već na prvi pogled jasno je vidljivo da je portret episkopa Danila izveden drugačijim likovnim postupkom u odnosu na likove svetitelja koji se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini. Naime, lice je modelisano samo okerom, bez zelenkastih sjenki. Dugo vremena se ličnost episkopa Danila neuspješno pokušavala identifikovati sa srpskim piscem i arhiepiskopom Danilom s početka XIV vijeka. Međutim, sigurnijim se čine kasnije izvedene pretpostavke da je u pitanju jedan od bosanskih ili hercegovačkih episkopa koje

je proizveo dubrovački nadbiskup krajem XII i početkom XIII vijeka.

Nova crkva, mnogo većih dimenzija, uklopila je u svoj korpus ostatke starije crkve. Jednobrodne je osnove s istaknutim pilastrima koji je dijele na traveje. Iznad središnjeg dijela građevine uzdiže se kupola oslonjena na oktogonalni tambur koji se spolja oslanja na kubično postolje. Ispred portala, uz zapadnu fasadu, podignut je 1836. godine monumentalni zvonik raščlanjen dvojnim otvorima i otvorenim prizemljem. Kompletna građevina, a naročito prostorna koncepcija zvonika, arhitektonski podsjeća na veću Crkvu Uspenja Bogorodice, obližnjeg Manastira Savina kod Herceg Novog.

Enterijer crkve krasi velelepna, drvorezbarski ukrašena ikonostasna pregrada koju je u drugoj polovini XIX vijeka oslikao grčki ikonopisac Nikola Aspioti. Ikone su rađene u tada popularnom italokritskom maniru uz primjetan upliv zapadnjačkih stilskih shvatanja, a prema očuvanom zapisu na ikonostasu, slikaru je za ovaj rad isplaćena suma od hiljadu talira. U Crkvi se danas čuvaju i neki od pokretnih predmeta od naročite istorijsko-umjetničke vrijednosti. To je zbirka ikona iz XVII i XIX v. i zbirka starih štampanih knjiga, među kojima i primjerak Oktoiha prvoglasnika iz štamparije Crnojevića.

Uz ova rijetko zanimljiva i značajna svetišta, od ostalih crkava na prostoru Bokokotorskog zaliva posvećenih Bogorodici valja izdvojiti, između ostalih,

Sv. Marija od Rijeke, Koledata (XIII vijek)

Crkva Gospa od Zdravlja, Kotor

i sljedeće: Crkvu Sv. Gospe u Podima kod Herceg Novog, Crkvu Bogorodice de Sagnic na malom ostrvu Žanjice, u blizini rta Arza, na istočnoj strani ulaza u zaliv (XV vijek), Crkvu Gospe od Anđela na južnoj strani Veriga, Crkvu Gospe od Snijega na Verigama, Crkvu Gospe od Karmela u Donjoj Lastvi, Crkvu Sv. Marije u Gornjoj Lastvi, Crkvu Gospe od Milosti na ostrvcu pored Tivta, Crkvu Sv. Gospe u Radovićima, Crkvu Gospe od Milosrđa u Dobroti, Crkvu Bogorodice — pomoćnice hrišćana (Muo), staru i novu Crkvu Gospe od Snijega u Škaljarima, staru i novu Crkvu Rođenja Bogorodičinog i Crkvu Gospe od Karmena u Prčanju.

U Kotoru, najvećem i najznačajnijem urbanom centru Bokokotorskog zaliva, to su crkve: Sv. Marija od Rijeke, tzv. Koledata (XIII vijek), Sv. Marija od Mosta (XIV vijek), Gospa od Zdravlja, Gospa od Rozarija, Gospa od Anđela; a u Perastu: crkva posvećena Uspenju Presvete Bogorodice i Crkva Gospe od Rozarija.

Jedno od najstarijih ranohrišćanskih svetišta posvećenih Bogorodici na prostoru Boke Kotorske jeste bazilikalna građevina Sv. Marije čiji su ostaci otkriveni na Prevlaci, a gdje su benediktinci početkom IX vijeka osnovali manastir. Ovdje, na zasigurno jednom od najsvetijih mjesta u Boki, Sv. Sava je 1219. godine utemeljio Zetsku pravoslavnu episkopiju. Pored pomenutih starih crkava

Sv. Gospeđe u Podima kod Herceg Novog i Rize Bogorodice kod Bijele iz XI i XII vijeka, Manastir Savina predstavlja jedan od najstarijih i najznamenitijih pravoslavnih svetišta u zalivu Boke. Dvije crkve, tzv. Mala i Velika, posvećene su Uspenju Bogorodice, dok je treća, koja se nalazi malo uzvišenije, posvećena Sv. Savi po kome je manastir dobio ime. Predanje navodi da je Mala crkva Uspenja Bogorodice najstarija i da potiče iz 1030. godine, o čemu govori i natpis na fresci iz 1831. Posebna manastirska svetinja je ikona Savinske Bogorodice nazvana „Čudotvorna” kojoj

Crkve Uspenja Bogorodice Manastira Savina kod Herceg Novog

su prilagani brojni zavjetni i zahvalni darovi, i koja se po svojim moćima uslišenja molitve, pomoći i zaštite smatrala ne manje značajnom od Bogorodičine ikone sa Gospe od Škrpjela kod Perasta. Porodica Lombardić iz Herceg Novog je još u XVII vijeku priložila ovu ikonu kao dar manastiru. Za nju se vezuje predanje koje iznosi Tomo K. Popović u svojoj knjizi o manastiru iz 1909. godine, da je pri kraju gradnje Velike crkve Uspenja Bogorodice, krajem XVIII vijeka, spasila manastir od namjere mletačke vojske da ga uništi, i to napadima s mora. Savinska Bogorodica predstavlja ikonografski tip „Umilenije”, a u znak zahvalnosti vjernika za brojna dobročinstva okovana je srebrom. Stilski, uz praskvičku Bogorodicu „Strasnu”, pripada italokritskom ikonopisnom krugu.

Takođe, i na prostoru Paštrovića, priobalnoj oblasti koja zahvata prostor od Budve ka jugu, prema Sutomoru, možemo izdvojiti primjere koji dokazuju da je i na ovom prostoru kult Bogorodice bio razvijen. To su: Crkva Uspenja Bogorodice u Manastiru Reževići (XIII v.) s čudotvornom ikonom Bogorodice

Čudotvorna ikona Bogorodice, Manastir Savina

iz XVII vijeka. Ova ikona pripada krugu italokritske škole postvizantijskog likovnog usmjerenja, istovremeno predstavljajući, slobodno možemo reći, njen najviši domet. Ovim se, takođe, ona svrstava u red najuspješnijih djela ikonopisnog slikarstva koje danas čuvaju manastirske riznice i muzejske zbirke u Crnoj Gori. Turska osvajanja, a naročito pad Carigrada kojim je nažalost okončan hiljadugodišnji razvoj Vizantijske imperije, kao jedne od najznačajnijih civilizacijskih tekovina nove ere, uslovia su masovna migraciona pokretanja stanovništva, posebno iz Carigrada i Mistre. Među ostalima, i brojni umjetnici pronalaze nova obitavališta u kojima će ponovo pokušati da ostvare i razviju klicu svog umjetničkog dara. Kao što i ime pokazuje, italokritska ikonopisna škola predstavlja jedan od primjera sinteze likovnog nasljeđa Istoka i Zapada, koja je svoje plodno tlo pronašla i ostvarila na mediteranskom Kritu. Naime, riječ je o egzemplaru karakteristične stilske orijentacije bazirane na vizantijskoj likovnoj poetici koja pod uplivom umjetničkih strujanja sa Zapada biva zahvaćena

s Hristom iz 1693. god., Crkva Uspenja Bogorodice u Manastiru Gradište (XVI–XVII v.), Manastir Rustovo s crkvom posvećenom Bogorodici (XIV v.), Crkva Uspenja Bogorodice (Čelobrdo), Crkva Uspenja Bogorodice (XV v.) na Sv. Stefanu. Sasvim simbolično, na samom vrhu Paštrovske gore nalazila se stara crkva posvećena Uspenju Bogomateri, dok je nova sagrađena 1898. godine.

U bogatoj riznici Manastira Praskvica, u nizu izuzetnih ikonopisnih ostvarenja, kao jedno od najznačajnijih ističe se ikona Bogorodice „Strasna” za koju se pretpostavlja da potiče

opštim renesansnim pokretom. Počevši od XV v., popularnost i potražnja italokritskih ikona sve više rastu, te dostižu kulminaciju u razdoblju XVII i XVIII vijeka kada se širom Mediterana, posredstvom Venecije, uspostavljaju sve čvršći ekonomski i kulturni kontakti. Veliki broj ovih ikona dopijeva i u Crnu Goru i to, uglavnom, preko razvijenih pomorskih veza, tako da su i najčešće u primorskim oblastima. Ovim putem, vjerovatno, iz neke od radionica dalekog Irakliona dopijeva i u naš Manastir Praskvica velelepni primjer navedene ikone Bogorodice sa Hristom, tipa „Strasna”, urađene rukom i oplemenjene duhom neobično obdarenog ikonopisca.

Bogorodica „Strasna”, XVII vijek, Manastir Praskvica

Praskvička ikona Bogorodica „Strasna” je ikona povećih dimenzija na kojoj je frontalno predstavljena Bogorodica sa Hristom Mladencem u rukama. Lijevo i desno u nivou glave Bogorodice po jedan anđeo prinosi oruđa Hristovog mučenja. Ovaj ikonografski tip Bogorodice koja drži Hrista prestrašenog simbolima svog stradanja poznat je u vizantijskom slikarstvu još od XII vijeka. Kao kompozicija koja predočava Hristovo stradanje veoma se rijetko sreće u religioznom slikarstvu do XV vijeka, otkad sve češće počinje da se pojavljuje i to, uglavnom, u istom obliku. Poznati slikar italokritske škole Andrija Ricos (umro oko 1492. g.) uradio je nekoliko najboljih primjera ikona ikonografskog tipa Bogorodica „Strasna”, pa se stoga ovom umjetniku s pravom pripisuje da je utemeljivač starog vizantijskog prototipa ove ikonografske forme. Ikona tipa Bogorodica

Bogorodica s Hristom, italokritska škola (XVII v.),
Klis kod Splita

„Strasna” (XV) iz Crkve Svetog Vlaha u Stonu na Pelješcu predstavlja jedan od potpisanih radova ovog ikonopisca, a očita analogija s našim primjerom ikone Bogorodica „Strasna” iz Manastira Praskvice, otvara mogućnost bližeg određenja njenog porijekla i datacije. Da li ikona Bogorodice „Strasne” iz praskvičke riznice potiče direktno od ruke ovog umjetnika ili predstavlja kasniju savršenu kopiju ikone proizašle iz njegove ikonopisačke radionice ostaje da rasvijetle dalja istraživanja. Stilski, ikone poštuju strogu vizantijsku strukturu kompozicije s akademskom obradom volumena i draperije. Sa-

vršena usklađenost vizantijske dostojanstvene uzdržanosti u liku Bogorodice — Majke i Hrista — Bebe, dječije nevino uplašenog onim što anđeli nagovještavaju, održavaju ravnotežu sklada u neskladu oprečnih estetskih poetika, s jedne strane vizantijske, a s druge renesansne. I ikonografski i stilski ikona Bogorodica „Strasna” iz riznice Manastira Praskvica svrstava se u red naročito uspješnih ostvarenja italokritske škole postvizantijske umjetnosti na Primorju. Istoj školi pripada i pomenuta čudotvorna ikona Bogorodice s Hristom iz Manastira Savina, Bogorodica s Hristom iz manastira Banja kod Risna, kao i primjer ikone Bogorodice s Hristom u crkvi-kapeli u Klisu kod Splita.

I na području južnog dijela Crnogorskog primorja, Spiča, Sutomora, kao i gradova Bara i Ulcinja i u njihovoj okolini, takođe su podizani hramovi posvećeni Bogorodici, ali, istina, nešto rjeđe. Međutim, jedan od najznačajnijih primjera, pa i u strateškom smislu, jeste već pomenuti benediktinski Manastir

Bogorodice Ratačke. Manastirski kompleks je sagrađen u IX vijeku, a postojao je i razvijao se do XVI vijeka. Nalazi se uz morsk obalu na samom kraju rta Ratac, između Bara i Sutormora. Sačinjavale su ga tri crkve, nekoliko zgrada zaštićenih odbrambenim zidovima i kulama. Od 1443. godine nalazio se pod mletačkom upravom, a 1571. je sasvim stradao u pohari Turaka. Održavao je bliske veze sa budvanskim benediktinskim Manastirskom Santa Maria in Punta. U jednoj od pretpostavki zasnovanih na predanju navodi se da je čuvena budvanska čudotvorna Bogorodica „Madona in Punta”, upravo dar monaha iz ratačkog manastira budvanskom Manastiru Santa Maria in Punta.

Ostaci Manastira Bogorodice Ratačke

Posebna je brojnost hramova posvećenih Bogorodici u okviru crkava i manastira na Skadarskom jezeru. Među ostalima, to su i: Crkva Bogorodice Prečiste Krajinske (Ostros), Crkva Presvete Bogorodice na Starčevoj Gorici, Crkva Presvete Bogorodice na ostrvcu Beška, Crkva Presvete Bogorodice na Komu, kao i Crkva Uspenja Bogorodice na ostrvcu Moračnik.

Primjer brojnih crkava posvećenih Bogorodici na području areala Skadarskog jezera jasno govori o još jednom uticaju na uzdizanje Bogorodičinog kulta koji se, posebno, tokom XIV i XV vijeka širi po prostoru današnje Crne Gore. Riječ je o jakom uticaju koji je u ovom vremenu bliskih i rodbinskih veza sa Srbijom dolazio sa Svete Gore.

Manastir Bogorodice Krajinske (Prečista Krajinska), X vijek

Crkva Presvete Bogorodice na ostrvcu Beška, Skadarsko jezero

Manastir Kom, Skadarsko jezero

Tema kojom sam se u radu bavila još jednom je ukazala da je marijanski kult jedan od najstarijih i najprisutnijih u Crnoj Gori, a time i najznačajniji, uzimajući u obzir istraživanja koja cjelovito ili parcijalno obuhvataju geografski prostor, gdje se uočavaju karakteristične različitosti ili sličnosti u odnosu na njegovu prisutnost i njegovanje, kao i osobenosti miješanja zapadnih i istočnih uticaja u hrišćanskoj likovnoj umjetnosti utemeljenoj na samom početku srednjeg vijeka, a čije su likovne transformacije primjetne do danas,

Crkva Presvete Bogorodice na Starčevoj Gorici

zavisno od različitih faktora koje bi, posebno, u nekom od daljih proučavanja valjalo istražiti. Prema ovom smjeru kretala se i konkretizacija, uz izdvajanje određenih karakterističnih primjera koji bi mogli ukazati na genezu i eventualne transformacije ikonografsko-estetskih načela. Ovim se, istovremeno, otvorio niz značajnih pitanja koja samom svojom sadržinom pružaju mogućnost za bliže estetsko i tipološko sagledavanje i definisanje odraza marijanskog kulta u sakralnoj likovnoj kulturi Crne Gore.

Lucija DJURASKOVIC

CULT OF HOLY MARY IN THE SACRAL ART CULTURE OF MONTENEGRO

Summary

Starting at the entirety of the formulation of the theme's title, which researches characteristics of the cult of Holy Mary or the cult of Mother of God on the whole complex territory such as Montenegro, relying on the researches made in the fields of general history, history of art, anthropology, ethnology and sociology with a review of the religious aspect, we can notice that this is the field that has only been partially researched, considering the fact that all of the previous researches only dealt with that particular theme in the frame of the studies that as a subject had a specific geographic area, such as, for example, Boka Kotorska or Boka Bay (Saša Brajović: *In the garden of Holy Mary, Mother of God*, 2006) with direction towards one Christian confession. Scientific papers whose topic is comparative research of this subject with consideration of the entire territory of Montenegro, unfortunately, do not exist. Only implicit point of views or testimonies in the frames of previously mentioned general approaches. From that standing point, it is valid to emphasize that this is a pioneer approach to an exquisite topic of great significance to national cultural history. This implies research of the presence of the cult of Mother of God on the Montenegro territory, as well as its appearances in sacral art, primarily through numerous temples dedicated to Her and characteristic iconographic pictorial representations on frescos and icons. Besides the field work, this research tends to collect and interpret the literature on which bases a clear inside of the typology of the iconographic and pictorial characteristics in the representations of Holy Mary, Mother of God can be achieved, especially considering the complexity of the Montenegro area.